

İSLÂM VE OSMANLI ÇEVRE HUKUKUNA GİRİŞ

Arş. Gör. Osman KAŞIKCI (*)

Giriş

Çevre hukuku, son yüzyılda doğup gelişen bir hukuk dalıdır. Bunun nedeni basittir. Fabrika bacaları ve sanayi atıkları, artan nüfusun çöpleri ve sair çevreyi kirleten şeylerin çoğunluğu son yüzyılın eseridir. Zamanla sanayinin yaptığı tahribata dur denmezse, insanlara akla hayale gelmedik kolaylık ve mutluluk getirdiğine inanılan fabrikaların çarkı artık tersine dönüp, insanlığı yok etmek için dönmeye başlayacaktır (1). Bunun farkına varan insan-öğlü artık bir tedbir almak zamanının geldiğine hatta geçmek üzere olduğuna inanmaktadır. Bu nedenle günümüzde çevre temizliği ve bunun mantıklı bir sonucu olan çevre koruması üzerinde çeşitli ilmi makaleler ve eserler yazılmakta ve konferanslar, seminerler verilmekte ve gazetelerde sayfalar ayrılmaktadır. Çevre kirlenmesinin şu veya bu şekilde önüne geçilmezse, bu pislikler ileride leviathan (2) gibi bir şeyi alt-üst edecektir. İnsanoğlu güzel ve sağlıklı bir çevrede yaşayabilmek için geç kalmadan önlem almanın zorunlu olduğunun farkına varmıştır. Çevre meselesine sahip çıkılacak, bu devin önüne durulacaktır, ama nasıl? Bu hususta hukuk tarihimizde bize ışık tutacak uygulamalar var mıdır? İşte araştırmamızda bu soruya cevap aramaya çalışacağız.

(*) S. Ü. Hukuk Fakültesi Türk Hukuk Tarihi Anabilim Dah.

(1) Jean Jacques Rousseau'yu üne kavuşturan "Bilimlerin ve Sanatın Gelişmesi İnsanları Daha İyi, Daha Mutlu Kılmıştır mıdır" konusunda yapılan yarışmada devrin ileri gelen bilim adamlarının aksine bu soruya olumsuz cevap verip tezini makul gerekçelere dayandırması idi. (Akin, İlhan : Kamu Hukuku, İstanbul 1987, s. 157). Gerçekten çevre kirlenmesinin önüne geçilmezse insanlık kendi elleri ile tedricen intihara doğru gitmektedir. Başka bir ifade ile Rousseau haklı çıkacaktır.

(2) Leviathan, tek başlı fakat gövdesi bir çok yaratığın birleşmesinden meydana gelmiş korkunç bir canavardır. Thomas Hobbes, 1651 yılında bastır-dığı kitaba bu ismi vermiştir. Hobbes bununla her şeyi elinde bulunduran devleti kastedmektedir (Akin, 103).

Eski hukuk sistemlerinden yararlanmak bir zaruretin neticesidir. Çünkü onlar bize, geçmişin engin tecrübesini aktarırlar. Bu sayede biz geleceğin hukuk siyasetini daha sağlam temellere oturtmuş oluruz (3). Nitekim hemen her konunun incelenmesine tarihi gelişiminden başlanması ilmi bir gelenek haline gelmiştir. Zira hiçbir hukuk kuralı veya hukuk müessesesi birdenbire ortaya çıkmış değildir. Mutlaka tarihin sık süzgecinden geçmiş ve günümüzdeki haline gelinceye kadar tarihte sonu bazen kanla biten çok büyük mücadelelere sebep olmuştur (4). Başka bir ifade ile, her müessese ve kuralın gelişmesi mutlak surette hayati bir zaruretin sonucudur (5). Ancak hemen belirtelim ki, biz genel olarak çevre hukukunun ortaya çıkışı ve gelişimini değil, ilgi alanımız gereği sadece eski hukukumuzda çevre ile ilgili hususlar ve bunların tarihi gelişimi üzerinde duracağız.

1. Düzenleniş Şekli

Çevrenin eski hukukumuzda düzenlenmesine geçmeden önce eski hukukumuzun sistem ve metodu üzerinde kısaca durmak gerekir. Çünkü eski hukukumuzun sistem ve metodu bilinmeden bir hususun orada düzenlenip düzenlenmediğine karar vermek bizi hatalı sonuçlara götürebilir. Hemen belirtelim ki, eski hukukumuzun kaynakları asli ve tali olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Asli kaynaklar Kitap, sünnet, icma ve kıyas olarak sıralanmakta, tali kaynaklar ise, istihsan, amme maslahatı, istishab, eski hukuk sistemleri, sahabelerin hukuki görüşleri, genel hukuk prensipleri, sedd-i zeraî ve örf-adet kurallarından ibaret bulunmaktadır (6). Bu kaynaklar bir hiyerarşiye tabi olup yukarıdaki hüküm bulunmadığı takdirde aşağıda bulunanına başvurulur. Bununla birlikte hemen belirtmek gerekir ki, söz konusu kaynaklar bugünkü anlamda birer mevzuat değildirler. Eski hukukumuzun niteliği gereği bu kaynak-

- (3) Çağrı O. Münir: Hukuk Tarihinin Kıymet ve Ehemmiyetine Dair Bazı Düşünceler, İHFM, 1952, C. XVIII, S. 3 - 4'üncü Nüshadan ayrı basım, s. 1 vd.; Mahmut Esat: Tarih-i İlm-i Hukuk, İstanbul 1915, s. 3 vd.; Arsal S. Maksudi: Hukuk Tarihi Dersleri, İstanbul 1941, s. 3 - 4; Okandan, R. Galip: Umumi Hukuk Tarihi Dersleri, İstanbul 1951, s. 7.
- (4) Rudolf von Jhering: (Çev. R. Yeğenil) Hukuk Üçrunda Savaş, İstanbul 1935, s. 7 vd.
- (5) Ali Kemal: Ticaret-i Bahriyeyi Tevhide Doğru Bir Hata, DFHFM, S. XI, 1338, s. 26.
- (6) İslâm hukukunun asli ve tali kaynakları hakkında daha geniş bilgi için bkz. Zeydan, Abdülkerim: El-Medhal Li DirasetiŞ-Şeriat'il-İslamiyye, Amman 1411, s. 155 vd.; Karaman, Hayreddin: Anahatlarıyla İslam Hukuku, C. I, İstanbul 1984, s. 110 vd.; Cın Halil/Akgündüz, Ahmet: Türk - İslâm Hukuk Tarihi, C. I, İstanbul 1990, s. 121 vd.

larda inanca, ibadetlere ve hukuka ilişkin hükümler dağınık bir şekilde incelenmiştir. Bu hükümleri sistematize etmiş olan fıkıh kitaplarında konular ibadât, muamelât (medeni, borçlar, ticaret ve usul hukuku), münakehat (aile hukuku) ve ukûbât (ceza hukuku) şeklinde bölümlere ayrılmaktadır (7). Bu ayırım nazara alındığında ibadât hariç diğerlerinin hukuki düzenlemeler getirdiği görülmektedir (8). Bununla birlikte söz konusu ayırım kesin ve net değildir. Çünkü hukuki ilişkiler içinde yer alması gereken mesela çevre hukuku dağınık bir şekilde inanca, ibadet ve muamelata ilişkin hususlar içinde yer alabilmektedir. Bu nedenle eski hukukumuzda bir meselenin hukuki dayanağını (meşruiyeti) incelemek için söz konusu kaynakları sıra ile gözden geçirmek gerekir. Bu kısa açıklamalardan sonra şimdi sırasıyla bu kaynakları tarayarak çevre ile ilgili hüküm bulunup bulunmadığını araştıralım.

a) Kitab'ta Çevre

Buradaki kitaptan maksadın eski hukukumuzun ilk ve en önemli kaynağı olan Kur'an olduğu herkesçe bilinmektedir. Kur'an'da inanca, ibadetlere, ahlaka ve hukuka ilişkin hükümler dağınık bir şekilde bulunmaktadır. Kur'an'da yer verilen hükümleri genel-özel şeklinde bir ayırma tabii tutmak mümkün değildir. Başka bir ifade ile, bir kısım hükümler genel yine bir kısım hükümler oldukça ayrıntıdır. Bununla birlikte şöyle bir ayırım yapılabilir. Yere ve zamana göre değişmeyen hususlara Kur'an'da yer verilmiştir (9). Zaten niteliği itibariyle Kur'an'daki hükümlerin değiştirilmesi mümkün değildir. Hemen belirtelim ki, Kur'an'da inceleme konumuz olan çevre ile ilgili doğrudan bir hüküm bulunmamaktadır. Bununla birlikte Kur'an'ın hüküm koyma metodundan hareketle dolaylı da olsa Kur'an'da çevre ile ilgili hükümlere yer verildiği söylenebilir (10). Gerçekten Kur'an'da üzerine yemin edilen bir kaç şeyden birisi de ağaçtır (11). "İşte su ile, sizin için hurmalıklardan, üzümlüklerden nice bahçeler, bağlar yaptık ki, içinde sizin için bir çok yemişler vardır" (12). Yine cennet tasvir edilirken genellikle üzerinde durulan

(7) Köprülü, Fuat: Fıkıh, İslam Ansiklopedisi; Bilmen, Ömer Nasuhi: Hukuk-ı İslamiyye ve İstilahat-ı Fıkhiye Kamusu, C. I, İstanbul 1985, s. 14.

(8) Ali Haydar: Esbab-ı Mucibe, Dürer'ül-Hükkam Şerh-u Mecellet'il-Ahkam C. I, İstanbul 1330, s. 3.

(9) Mecellerin ifadesi ile "Ezmanın tağayyürü ile ahkâmın tağayyürü inkar olunamaz". Yani ayrıntıya ilişkin hükümler zamana ve yere göre değişebilir (m. 39).

(10) Temel, A. Rıza: İslama Göre İnsan Çevre İlişkisi, İnsan ve Çevre, İstanbul 1992, s. 69.

(11) Kur'an, Tin, 1, 2.

(12) Kur'an, Mü'minün, 19.

konulardan birinin ağaç, gölge ve meyve olması kayda değer bir husustur (13). Mesela bir ayette, "Takva sahiplerine vaad edilen cennetin sıfatı şudur: Onun altından ırmaklar akar, yemişleri ve gölgesi daimidir" (14). Yine Kur'an'da eski toplumların refah ve mutluluğu anlatılırken sık sık ağaç ve bahçe unsuruna yer verilmiştir (15). Bununla birlikte Kur'an'da hukuki anlamda çevre ile ilgili herhangi bir tanım ve müeyyideye rastlanmamaktadır. Bu açıdan bakıldığında Kur'an'da doğrudan çevre ile ilgili herhangi bir hüküm yoktur denilebilir. Ancak dolaylı olarak çevre ile ilgili hükümlere rastlamak mümkündür.

b) Sünnet'te Çevre

Eski hukukumuzun ikinci kaynağı olan sünnette çevre ile ilgili birden çok hükme rastlamak mümkündür. Bilindiği gibi sünnet, Hz. Peygamberin söz fiil ve yapılan hareketler karşısındaki susma (ikrar)larına denmektedir (16). Konumuzla ilgili hadisleri şu şekilde sıralamak mümkündür: "Temizlik imandandır" (17), "İman yetmiş küsur şubedir. Bunun ilki kelime-i şehadet getirmek ve sonuncusu ise, yollardan eza veren şeyleri kaldırmaktır" (18), "Allah temizdir, temiz olanı sever" (19), "Sakın hiç biriniz durgun, yani akmayan suda küçük abdest bozmasın" (20), "Avlularınızı ve meydanlarınızı temiz tutunuz" (21). Bütün bu ve buraya alamadığımız onlarca hadis nazara alındığında sünnette çevre temizliğine büyük önem verildiği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Görüldüğü üzere, Kitap'ta olmasa bile sünnet'te çevre hukukuna açıkca yer verilmiştir. Eski hukukumuzdaki prensip gereği bu iki kaynaktan birisinde hüküm bulunması halinde artık diğer kaynaklara başvurulmaz. Mecelle bu hususu şu şekilde ifade etmektedir: "Mevrid-i nâs'da içtihada mesâğ yoktur" (22). Ayrıca eski hukukumuzda yukarıda yer verilen kaynakların sistematize edilmiş şekli olan fıkıh ve fetva kitaplarında mutlaka taharet temizlik ile

(13) Misal kabilinden bkz. Kur'an, İnsan (Dehr) Suresi.

(14) Kur'an, Rad, 35.

(15) Misal kabilinden bkz. Kur'an, Sebe, 15 - 16.

(16) Mustafa Sıbal: (Terc. Kamil Tunç), İslam Hukukunda Sünnet, İstanbul 1989, s. 49; Zeydan, 160 vd.; Karaman, I/114 vd.; Cın/Akgündüz, I/124.

(17) Müslim, B. Haccac K.: Sahih-i Müslim, İstanbul 1329, Tahara, 1.; Bilmen, Ö. Nasuhi: Büyük İslâm İlimihali, İstanbul 1991, s. 48.

(18) Sindi: Haşiyeye İbn-i Mâce, C. I, İstanbul 1990, s. 138 - 139.

(19) Actuni: Keşfü'l-Hafa, C. I, Beyrut 1351, s. 224.

(20) İbn-i Mâce: (Terc. Haydar Hatiboğlu) Sünen-i İbn-i Mâce, C. I, İstanbul 1992, s. 536.

(21) Actuni, I/224.

(22) Mecelle, m. 14; Ali Haydar, I/25 - 26.

(23) Misal kabilinden bkz. İbn-i Mâce, I/435 vd.; Bilmen, Büyük, 47 vd.

ilgili bir bölümün bulunması, hatta ilk konu olması (23) bir bütün olarak eski hukukumuzda konuya verilen önemi belirtmesi açısından yeterlidir.

2. Konusu ve Tarifi

Eski hukukumuzda çevre hukukunun konusunu hava, su ve toprak oluşturmaktadır. Bunun yanında psikolojik ve metafizik duygu ve düşüncelerin saf ve temiz tutulması da en az yukarıda sayılan hususlar kadar önemlidir (24). İnsan kirlenmesi diyebileceğimiz bu hususla ilgili olarak Kur'an'da birden çok hüküm bulmak mümkündür. Bunların başında şüphesiz "Allah tevbe edenleri ve çok temizlenenleri sever" (25) hükmü gelmektedir. Aslında önemli olan insan kirlenmesidir. Çünkü kirli insanların temiz bir çevrede yaşamaya, her şeyden önce, hakları yoktur. Bu nedenle önce insanların metafizik duygu ve düşüncelerinin saf ve temiz olmasına önem verilmesi gerekir. Ancak biz meselenin bu yönü üzerinde durmayacağız. Sadece çevrenin maddi anlamda konusunu oluşturan hava, su ve toprak üzerinde kısaca durmak istiyoruz. Bilindiği üzere hava, içinde yaşadığımız, teneffüs ettiğimiz gaz tabakasıdır (26). Su ise, gerek içtiğimiz gerek kullandığımız gerekse kullanmadığımız göller, nehirler ve denizleri içine almaktadır. Toprak de-

(24) Özönder, Hasan: Çevrecilik Açısından Süleymaniye Vakfıyesi, Selçuk Üniversitesi, Çevre, Eylül 1993, s. 15.

(25) Kur'an, Bakara, 222.

(26) Gerçekten havanın nasıl kirleneceğine dair Kur'an da ayetler vardır: Mîsal kabîlinden burada bir kaçını zikretmekte fayda mülahaza ediyoruz: "Ey Muhammed, göğün, insanları bürüyecek ve gözle görülecek bir duman çıkaracağı günü bekle, bu can yakıcı bir azabdır." (Kur'an, Duhan, 10-11). İslam alimleri bu ayetleri, deliği olmayan bir evde ateş yakılması haline benzeterek tefsir etmişlerdir (Elmalılı, H. Yazır: Hak Dini Kur'an Dili, C. VI, İstanbul T.siz, s. 4298). Bu durum gerçekten günümüzdeki bazı büyük şehirlerin haline çok benzemektedir.

İbn-i Haldun'da bir şehir kurulurken göz önünde bulundurulması gereken hususları sıralarken şu bilgileri vermektedir.

"Şehri kurarken riayet edilmesi gereken cihetlerden biri de şehrin sağlık durumudur. Şehrin havasının hoşluğu ve sağlığa tesiri göz önünde tutulmalıdır. Çünkü şehir havası, durgun yahut hastalıklı ve zararlı olan sular veyahut pis kokulu su yatakları ve rutubetli ve pis çayırıklar yanında kurulursa, o şehirde yaşayan insan ve hayvanlar çarçabuk hastalığa tutulmaya mahkumdurlar. Bu gözle görülmüş hallerdir. Havasının hoşluğu ve temizliği dikkate alınmadan kurulan şehirler çoğunlukla hastalıklıdır... Cisim ve maddelerde ufuneti sıtma ve veba gibi hastalıkları doğuran sebep ekseriyetle havanın durgunluğudur. Rüzgar eserek havayı harekete getirir, sağa sola dağıtırsa, ufunet ve ufunet sebebiyle türeyen hastalıklarda o nisbette azalır... şehirler kurulurken dikkat edilecek hususlardan biride ırmağa, yeşil alanlara ve ormana yakın olmasıdır (İbn-i Haldun: Mukaddime, C. II, İstanbul 1970, s. 234 vd).

yince de, üzerinde yaşadığımız, bitkileri ve hayvanları da içeren yüzü anlaşılmaktadır (27). Şüphesiz burada da en önemli unsur ağaçlardır. Gerçekten çevre sağlığı açısından ağaçları ne kadar önemli olduğunu belirtmeye bile gerek yoktur (28). Konu ile ilgili olarak Hz. Peygamber'den birden fazla hadis nakledilmiştir. "Bir müslüman ağaç dikerde bunun meyvesinden insan, ehli veya vahşi hayvan veya kuş yiyecek olsa, yenen şey onun için sadaka hükmüne geçer" (29), "Her kim ağaç dikiminde bulunursa, onun için ağaçtan hasıl olan ürün miktarınca Allah sevap yazar." (30), "Yedi şey vardır, kişi kabirde bile olsa, onlardan hâsıl olan ecir mütemadiyen kendisine ulaşır: "... halkın istifadesi için akıtılan su, açılan kuyu, dikilmiş ağaç..." (31), "Elinizde bir ağaç filizi varsa, kıyamet kopmaya başlasa bile, eğer onu dikecek kadar zamanınız varsa mutlaka dikin" (32).

Görüldüğü üzere eski hukukumuzda maddi açıdan çevre deyince akla hava, su ve toprak, toprağın içinde de özellikle de ağaç gelmektedir. Bu açıklamalardan sonra eski hukukumuzda çevre hukukunu, "çevrenin kullanılması, temiz tutulması, kirlenmekten korunması ve kirlenen çevrenin temizlenmesi gayesiyle alınan tedbirleri düzenleyen hukuk kurallarının tümüdür" şeklinde tarif edebiliriz (33).

3. Hukuki Niteliği

Eski hukukumuzda göre hürriyet, kişinin kendisine ve başkasına zarar vermeyecek herşeyi yapabilmesidir (34). Çevrenin kirletilmesinde ise kişi, hem kendisine hem de başkalarına zarar vermektedir. O halde burada hürriyeti ihlal söz konusudur. Yani çevreyi kirleten kimse, başkalarının sağlık hakkına veya sağlıklı bir çevrede yaşama haklarına, hatta yaşama haklarına tecavüz etmektedir.

O halde eski hukukumuzda çevre, her şeyden önce bir haktır. Ancak hakkın niteliği tartışılabilir. Yaşama hakkı olarak nitelendirilebileceği gibi, sağlık hakkı veya sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı olarak ta nitelendirilebilir. Eski hukukumuzda çevre temizliği

(27) Canan, İbrahim: İslam'da Çevre Sağlığı, İstanbul 1986, s. 24 vd.

(28) Ölçer, Y. Sami: Çevre ve Orman, Selçuk Üniversitesi, Çevre, Eylül, 1993, s. 19.

(29) Müslim, Müsakat, 7, 8.

(30) Ahmed İbn-i Hanbel: Müsned, C. V, Kahire 1950, s. 415.

(31) Münavi, IV/87 (Armağan, Servet: İslâm Çevre Hukukunun Genel Esasları, İnsan ve Çevre, İstanbul 1992, s. 254).

(32) Buhari, Ebu Abdullah: El-Edebü'l-Müfred, Kahire 1379, s. 168.

(33) Armağan, 244 vd.

(34) Akgündüz, Ahmet: İslam'da İnsan Hakları Beyannamesi, İstanbul 1991, s. 16 - 17.

üzerinde durulurken, meseleye genelde insan sağlığı açısından yaklaşmıştır (35). Bu nedenle çevreyi sağlık hakkı içerisinde kabul ettiğimiz takdirde, sağlık hakkının kamu haklarından olması nedeni ile çevre hakkı da bir kamu hakkı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle eski hukukumuzda çevre, her şeyden önce bir kamu hukuku kavramıdır (36). Bunun sonucu olarak devlete bir takım görevler yüklenmektedir. 'Çöplerin toplanması, ağaçların korunması, suların temiz tutulması gibi. Bununla birlikte sağlıklı ve temiz bir çevrede yaşamak için kişilere de yüklenmiş görevler vardır. Onlar da devletin bu görevinin yerine getirilmesinde yardımcı olacaklardır. Zaten eski hukukumuzda ibadet için kişilerin çevre temizliğine dikkat etmeleri gerekmektedir (37). O halde çevre, ibadet edilebilecek temizlikte olmalıdır (38).

Yine eski hukukumuzdaki hukuki olmasa bile dini anlamda mülkiyet ile emanet aynı anlama gelmektedir. Çünkü gerçek malik Allah'tır. İnsanlar sadece hayatları süresince bunlar üzerinde belirli ölçüler içerisinde tasarruf etme hakkına sahiptirler. Çevre gibi kamuyu ilgilendiren bir durumda da kişinin tasarrufu kendisine ve başkasına zarar vermemek şartına bağlıdır. Hele bu başkaları gelecek nesiller olunca ayrı bir önem kazanmaktadır. Çünkü çevre bize atalarımızdan miras kalmamış, gelecek nesillerden emanet alınmıştır. O halde gelecek nesillere yaşanabilecek bir çevre bırakmak, devletin ve kişilerin en önemli görevlerinden birisidir. Yani kişiler kendilerini düşünmeseler bile gelecek nesilleri düşünmek zorundadırlar (39).

4. Hukuk Tarihinde Çevre İle İlgili Uygulamalar

Burada eski hukukumuzun tali kaynakları arasında yer alan ve eski hukukumuzda hakim olan iki genel prensip ve bunların uygulanmasından söz edeceğiz. Bunlar kaynak olmaktan ziyade uygulamaya yöneliktirler. Başka bir ifade ile uygulamanın zoru ile ortaya çıkmışlardır. Bu iki prensip, kamu yararı ve zararın giderilmesidir.

a) Kamu Yararı

Bu prensibe eski hukukumuzda "Mesâlih-i Mürsele" denmekte-

(35) İbn-i Kayyim El-Cevzi: Tıbb-ı Nebevî, Beyrut 1976, s. 216.

(36) Armağan, 246.

(37) Bilmen, 47 vd.

(38) Maksudoğlu, Mehmet: İslam ve Çevre, İnsan ve Çevre, İstanbul 1992, s. 91.

(39) Burada M. Akif'in şu ifadesini zikretmek gerekir:

Merhametin yok diyelim nefsin;

Merhamet etmez misin evladına? (Safahat, İstanbul 1987, s. 269).

dir (40). Kamu yararı olarak günümüz diline aktarabileceğimiz bu kavramı, devletin en önemli fonksiyonlarından birisi olan devletin vatandaşlarını koruması anlamına gelmektedir. Gerek sağlık sebepleri ile olsun gerekse iktisadi ve kültürel sebeplerle olsun ve gerekse gelecek nesillere daha sağlıklı, yaşanabilir bir çevre bırakmak amacıyla olsun çevrenin temiz tutulmasında, şayet kirlenmiş ise temizlenmesinde ve bir daha kirletilmemesi için gerekli tedbirlerin alınmasında kamu yararı olduğu açıktır. O halde devlet, kamu yararının olduğu hususlarla ilgilenecek ve mümkün olduğu kadar vatandaşlarını koruyacaktır. İslâm hukukunda bu prensip gereği temiz ve sağlıklı bir çevrede yaşamak için gerekli önlemler devlet tarafından alınmıştır (41).

Eski hukukumuzun ilk uygulayıcısı şüphesiz Hz. Peygamber'dir. Gerçekten o, yukarıda yer verilen sünnetlerini aynen uygulamıştır. Ayrıca Medine etrafından bir beridlik (yaklaşık 30 km) sahayı koru ve orman alanı ilan etmiş ve buradan ağaç kesilmesini yasaklamıştır. Onun için bu bölgeye yasak (harem) bölge denmiştir (42). Peygamber'den sonra gelen halifeler ve İslâm devlet başkanları da çevreye zamanlarına göre gereken önemi vermişlerdir. Biz bunlar üzerinde ayrıntılı bir şekilde duracak değiliz. Sadece bizi yakından ilgilendiren Osmanlı Devletinde çevre hukuku ile ilgili uygulamalardan bir ikisine işaret etmek istiyoruz.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti bütün yönleri ile İslâm hukukunu tatbik etmiştir (43). Osmanlı hukukundaki fazlalık, İslâm hukununun devlet başkanına (ülül-emr'e) tanımış olduğu sınırlı yasama yetkisinin kullanılmış olmasından ibarettir (44). Osmanlı sultanları İslâm hukukunun kendilerine tanıdığı bu sınırlı yasama yetkisini kullanarak gerek devletin idaresi yani kamu hukuku gerekse özel hukuk ile ilgili çeşitli düzenlemelere gitmişlerdir ki, bu durum örfi

(40) Zeydan, 170; Karaman, I/125 vd.; Cin/Akgündüz, I/178.

(41) Armağan, Servet: İslam Çevre Hukukunun Genel Esasları, İnsan ve Çevre, İstanbul 1992, s. 247.

(42) Ebu Davud, Sünen-i Ebu Davud, Mısır 1371, s. 96. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Canan, 50.

(43) Cin, Halil: Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, 3. Baskı, Konya 1992, s. 9; Akgündüz, Ahmet: İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı, Diyarbakır 1986, s. 144; Akgündüz, Ahmet: Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahilleri, C. II, İstanbul 1992, s. 3.

(44) Barkan, Ö. Lütfi: Kanunnâme, İslâm Ansiklopedisi; Barkan, Ö. Lütfi: Osmanlı İmparatorluğunda Teşkilat ve Müesseselerin Şer'iliği Meselesi, İHFM, C. XI, S. 34, s. 203 - 224; İnalçık, Halil: Osmanlı Hukukuna Giriş, Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları, SBF, C. XIII, 1958, S. 2 den ayrı basım, s. 1 vd.

hukuk ismi ile ayrı bir hukukun oluşmasına neden olmuştur. Bu düzenlemelere "Kanunnâme" dendiği bilinmektedir (45).

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, idari yapı olarak eyalet, sancak (livâ), kaza, nahiy ve köylere ayrılmakta idi (46). Bu idari merkezlerde o yerin emniyet ve asayişini temin, maddî ve manevî temizliğini muhafaza görevlerini üstlenen ve kendilerine subaşı denen hususî memurlar bulunurdu (47). Köy ve nahiyelerdekine ilk subaşı naibi, diğer büyük merkezlerdekilere de şehir subaşları denirdi (48). Bu memurlar zabıta, emniyet müdürü ve kısmen de belediye memurlarının vazifelerini ifa ederler ve teşrifatta kadılardan sonra gelirlerdi (49).

Yine Osmanlı devletinde subaşının görevlerinin çokluğu nedeni ile özellikle çevre ile ilgili hususlarda yetkili olmak üzere çöplük subaşı ismi ile ayrı bir memur daha atanmıştır (50). Evliya Çelebi, çöplük subaşlarının yol ve sokakların temizlik işlerine baktıklarını, bu kişilerin yönetimi altındaki çöp toplayıcı ve taşıyıcı esnafın garib görünen kıyafetleri bulunduğunu belirtmektedir (51).

1539 tarihli bir nizamnamede çöplük subaşının görev ve yetkileri şu şekilde sıralanmaktadır :

... Yasakname-i Hümâyunumu verdim ve buyurdum ki,

— İlan ve yasak ede, bundan sonra hiç bir evin ve dükkanların etrafını pis tutmayıp çöplük ve onun emsalinden nesne vaki' olma-ya, olursa gidereler.

— Zikredilen subaşı bu hususta çok dikkatli olup, çarşı ve mahallelerde dökülen çöpleri, kimin evine ve bahçesine yakın olursa, onun döktüğü bilinirse temizletdire. Biz etmedik derlerse edeni buluvereler, onun yasağı ona ola.

(45) Barkan, Teşkilat, 203 vd.; Kanunname, İslam Ansiklopedisi; İnalıcık, 2 vd.; Velidedeoğlu, H. Veldet: Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat, Tanzimat'ın yüzüncü yıldönümü münasebetiyle neşredilmiş kitaptan alınmış ayrı baskı, İstanbul 1940, s. 18; Akgündüz, Kanunnameler, I/78.

(46) Cin/Akgündüz, 217 vd.; Üçok, Coşkun/Mumcu, Ahmet: Türk Hukuk Tarihi, Ankara 1991, s. 164 vd.

(47) Pakalın, M. Zeki: Osmanlı Tarih Deyimleri, ve Terimleri Sözlüğü, C. III, İstanbul 1971, s. 259; Türk Hukuk Lügatı, Subaşı maddesi, Ankara 1991.

(48) Kramers, J. H.: Sü-Başı, İslam Ansiklopedisi.

(49) Akdağ, Mustafa: Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, 1243, 1453, C. I, Ankara 1961, s. 234; Cin/Akgündüz, I/234; Üçok/Mumcu, 224.

(50) Akgündüz, Ahmet: Belgeler Gerçekleri Konuşuyor, C. III, İzmir 1991, s. 73.

(51) Evliya Çelebi: Seyehatname, C. III, İstanbul 1992, 151.

— Kervansarayların çöplerinin kervansaraycıya çıkardub boş yerlere götürteler.

— Hamamların çirk-âb (pis su) yolları çöpler ile kaplanmış olursa, kimin evine ve bahçesine ve meskenine yakın olursa temizletdireler. Biz etmedik derlerse, edeni buluvereler ve ona temizletdireler.

— Ve çirk-âb yolları üzerinde tuvalet yaptırmaya. Yaparlarsa şehir subaşı kaldırdıra. Şehir subaşı dahi ona bu babda muavin ola.

— Ve bohçacıların ve kan ahçıların kanların ve çirk-âbların umuma ait yollara dökmekten men' edüb, boş ve تنها yerlere götürteler.

— Ve boyacıların ve aşçıların ve başçıların ve semercilerin ot-ların ve gübrelerin yol üstüne dökmekten tamamen men' ve yasak edüb boş ve تنها yerlere götürteler.

— Ve yasak ede ki, arabacılar sığırların nalband dükkanında aleflemeyüb (yemlemeyip) evvelden nerde alefler ise bundan sonra da orada ede. Eğer zaruret olursa, nalband dükkanlarında aleflemelü olursa, onlara temizlettire. Ve çöplükten ve sığırların pisliğinden ne olursa dışarıda ve boş yerlere götürte.

— Ve açık makbereleri (mezar) yasak edüb ördüre. Ve at ve it ve kedi ve onun gibi cife ve pis olan nesneleri kabir arasına bırakmakdan men' ede, yapanın hakkından gele.

— Ve arabacılar yasak edüb öküzleri halkın evleri önünde ve havluları dibinde kondurmayub bağlatmayalar. Eskiden konageldikleri yere varub ora bağlayalar ve ora konalar. Ve konageldikleri yerde dahi gübreden ve çöplükten ne ederlerse, boş mahallere götürtüb temizlettireler.

— Ve hem onat vechile yasak ede ki, evlerde eibise yıkadıkları suyun yol üstüne saçmayalar ve dökmeyeler. Ve bu hususu dahi men' edüb ettirmeyesin, edenin hakkından gele.

— Dahi onat vechile görüp gözetip cifeden ve sair çöplükten temizlettire. Ve at ölüsün ve sair davar cifesin halk incindiği yerde kondurtmaya. Gereği gibi yasak edüb men' eyleye. Her kim ki, uymayub temerrüd ederse, ol cifenin başın kesüb bırakan kimesnenin boynuna takub şehri teşhir edüb men' ederler. Uymayanı yazub bildire.

— Ve kapı halkından kimesne temerrüd etmeyüb ve yasağıma mani' olmayanlar, olurlarsa Dergah-ı Muallâma arz oluna, hakkından geline. Ve kadı ve şehir subaşı mezkura yardımcı olub ihmal etmeyeler, şöyle bileler. "Safer 946 (1539)" (52).

Bu nizamnameden başka konumuz açısından önemli bir başka tarihi belge de Fatuh Sultan Mehmet'in ölümüne yakın yapmış olduğu vasiyetidir. Bu vasiyetnamede ise şu hususlara yer verilmektedir :

FATİH SULTAN MEHMET'İN VASIYETNAMESİ

"Ben ki, İstanbul Fatihi abd-i âciz Fatih Sultan Mehmet bizâtihi alun terimle kazanmış olduğum akçelerimle satın aldığım İstanbul'un taşlık mevkiinde kâim ve ma'lûm'ül-hudût olan 136 bap dükkanımı aşağıdaki şartlar muvacehesinde vakf-ı sahih eylerim. Şöyle ki;

— Bu gayrimenkulâtımdan eide olunacak nemalarla, İstanbul'un her sokağına ikişer kişi tayin eyledim. Bunlar ki, ellerindeki bir kab içerisinde kireç tozu ve kömür külü olduğu halde günün belirli saatlerinde bu sokakları gezeler. Bu sokaklara tükürenlerin, tükrükleri üzerine bu tozu dökeler ki, yevmiye 20'şer akçe alsınlar.

— Ayrıca 10 cerrah 10 tabib ve 3 de yara sarıcı tayin ve nasb eyledim. Bunlar ki aynı belli günlerinde İstanbul'a çıkalar bilâ istisnâ her kapuyu vurular ve o evde hasta olub olmadığını sorular. Var ise ve orada şifası mümkün ise, şifayâb edeler. Değil ise, kendilerinden hiç bir karşılık beklemezsizin Dârü'l-acezeye kaldırarak orada salah bulduralar.

— Maâz-Allah herhangi bir gıda maddesi buhranı da vâki olabilir. Böyle bir hal karşısında bırakmış olduğum 100 silâh, ehl-i erbâba verile, bunlar ki hayvanât-ı vahşiyenin yumurtada veya yavrudada olmadığı sıralarda balkanlara çıkub avlanalar ki, zinhar has-talarımızı gıdasız bırakmayalar.

— Ayrıca külliyyemde bina ve inşa eylediğim imarethanede şehid ve şehedanın harimleri ve medine-i İstanbul fukarası yemek yiyeler. Ancak yemek yemeye veya almaya bizatihi kendüleri gelmeyenlerin yemekleri güneşin loş ve karanlığında kimse görmeden kapalı kaplar içerisinde evlerine götürüle." (53).

(52) Sül. Küt. Beyazid Veliiyüddin Ef. No: 1970, Varak, 101 vd. (Akgündüz, Belgeler, III/75 - 77).

(53) Beyazid Devlet Kütüphanesi, Fatih'in Vakfiyeleri, Vrk. No: 31493.

Burada belirtmeden geçemeyeceğimiz bir diğer husus da, Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmların vermiş olduğu fetvaların çevre hukuku ile ilgili hükümleridir. Soru-cevap şeklinde kısa ve özlü hükümler içeren ve merkez müftüsü şeyhülislâm tarafından verilip bütün kadıları ve bunlara bağlı olarak çalışan yetkilileri bağlayan fetvaların Osmanlı devletinde önemli rol oynadığı bilinmektedir (54). Meşhur Osmanlı Şeyhülislâmı Ebussu'ud'un konumuzla ilgili olarak vermiş olduğu fetvalardan bir kaç tanesini misal kabilinden buraya almayı yararlı görüyorum (55) :

Mes'ele : Zeyd-i Arab cenâbetle amkı yirmi dört zirâ' ve arzı altı zirâ' olan su kuyusuna düşüb yine hayy iken çıkarılsa, sunun (suyun) cümlesi çıkmakda dahi usra olsa, ne tarik ile tathîr oluna? El-Cevâb : Tevâtür ile suyu çeküb-döküb bir zirâ' su aşağı inince meselâ elli koğa (kova) döküldü ise, bin ikiyüz koğa çeküb dökülmek gerekdir ki, tathîr olunmuş ola.

Mes'ele : Zeyd-i ekmekçi derya kenarından su alub etmek (ekmek) pişirse, deryanın kenarı mezbele (çöplük) olsa, câiz olur mu? El-Cevâb : Evsâf-ı selâsenin (Suyun üç vasfı = tad, koku, renk) birinde tağyîr var ise, olmaz.

Mes'ele : Amkı yirmibeş buçuk karış olan kuyuya murdâr sel gelüb, doldurub nâpâk eylese, delv-i mutavassıt ile ne mikdâr çekmek ile pâk olur? El-Cevâb : Murdâr sel oluncak cümle suyu dökülmek lâzımdır. Eğer muayyen olub yıkılmaz ise, suyu yirmi beş buçuk karışa olıcak bir muayyen koğa ile su bir karış ininceye değin kaç koğa çektiği sayalar. Meselâ on koğa döküldü ise, yirmi beş buçuk kere on koğa çekeler ki, cümle ikiyüzellibeş koğa olub suyun yarısı bâki ise dahi cümlesi çekilmiş olur, bâki yeni sudur, evvelki su cümle gitmiş olur.

Mes'ele : Kadîm'ül-eyyâmdan debbâğlar bir azim mâi cârîde deri temyizleye gelseler, hâlâ ba'zı kimesneler suyu murdâr edersiz deyü men'a kâdir olurlar mı? El-Cevâb : Mâi azim olıcak murdâr olmaz.

Mes'ele : Bir kuyu ile ebhâne ortası kaç zirâ' gerekdir. El-Cevâb : Mikdâr-ı muayyen yokdur. Salâbetine ve rehâvetine göre takdir olunmak lâzımdır.

(54) Uzunçarşılı, İ. Hakkı: Osmanlı Devletinin İmiye Teşkilatı, Ankara 1938, s. 173 vd.; Mardin, Ebulûlâ: Fetva, İslam Ansiklopedisi; Erk, H. Basri: Meşhur Türk Hukukçuları, İstanbul 1954, s. 585.

(55) Ebussu'ud Efendi: (Derl. Veli B. Yusuf), Mecmeal-Feteva, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrimah Sultan, No: Vrk. 625.

Yine Kırkçeşme sularını Sarıyer ormanlarından uzun bir izale hattı ile İstanbul'a ileten Mimar Sinan, boru hattının her iki tarafına eksenden itibaren 20'şer mimar arşınından toplam 40 arşın bir mesafe içine bina, mandıra, ahır yapımını ve gübre yığılmasını bir ferman ile yasaklattırmıştır. Sözü edilen Kırkçeşme suları 1960'lardan sonra bakımsız kalmış ve üzerine pek çok bina inşa edilmiştir. Aynı şekilde Haliç'e bakan tepeler ve sırtlar Fatih Sultan Mehmet'in bir fermanı ile koruma altına alınmıştır. Böylece Haliç'in açık bir lağım haline gelip dolması asırlarca geciktirilmişse de daha sonra bu emre uyulmaması neticesinde bugünkü hazin tablo ortaya çıkmıştır.

Burada Osmanlı devletindeki çevre hukuku ile ilgili olarak üzerinde durulması gereken bir diğer husus ta çevrecilikte etkin bir yol olan mükafatlandırma ya da muaf tutma yoludur. Haliç'te biriken ve erozyonla gelen çamurlar çömlük, testi vb. eşyaların yapımında kullanılıyordu. Devlet, bu işle uğraşan imalathanelerden vergi almıyordu. Başka bir ifade ile bu imalathaneleri vergiden muaf tutuyordu. Böylece tarihte ilk kez İstanbul'da çevre korumacı sanayi teşvik ediliyordu (56).

1719 tarihinden itibaren ücretleri dükkan ve ev sahipleri tarafından verilmek suretiyle şehir ve kasabalarda ferraş-ı mezbele (süpürücüler) istihdam edilmeye başlanmıştır. 1827'de İhtisab (Belediye) Nezareti kurulunca çöplük subaşılığı ilga edilmiş ve görevleri muhtesiblere verilmiştir. İhtisab Nezaretine bağlı olarak çalışan muhtesib, bugünkü kısmen belediye kısmen emniyet teşkilatının görevlerini üstlenen kişidir (57). İhtisab Nezareti, şehirdeki zabıta, emniyet müdürlüğü, kısmen valilik hizmetlerinin yerine getirilmesi ve denetlenmesi ile görevlidir (58). Şehrin temizlik işlerinden, fiyat ve kalite kontrollerine ve şehrin emniyet ve sükununa kadar her türlü kamu işlerini bu teşkilata bağlı muhtesibler görürdü (59). 1855'de İstanbul'da şehremaneti teşkilatı kurulmuştur. Bu tarihten itibaren temizlik işleri, sokak süpürülmesi ve çöp taşınması açık eksiltme yoluyla müteahhide verilmeye başlanmıştır. Diğer şehirlerinden bazılarında şehremini, bazılarında şehir naibliği veya şehir kahyalığı müessesesi kurulmuş, şehir ve kasabaların temizliği ve kanali-

(56) Kor, N./Öztürk, İ./Borat, M.: Çevre Kirlenmesinin Tarihi Gelişimi, İnsan Çevre, İstanbul 1992, s. 151.

(57) Türk Hukuk Lügati, İhtisab, İhtisab ağası, İhtisab emini maddeleri.

(58) Türk Hukuk Lügati, İhtisab Nezareti.

(59) Levy, R.: Muhtesib, İslam Ansiklopedisi; Zambuar, E. V.: Hisbe, İslam Ansiklopedisi; Cin/Akgündüz, I/286.

zasyon işleri bu makamı dolduran görevlilerce yerine getirilmeye çalışılmıştır (60).

b) Zarar Vermemek ve Zararları Gidermek

Başkasına zarar vermemek, şayet zarar verilmiş ise gidermek eski hukukumuzun temel prensiplerindedir. Eski hukukumuzun bir kısmının kodifikasyonu olan Mecelle'de (61) bu konu ile ilgili birden çok madde bulunmaktadır. "Zarar ve mukabele-biz'zarar yoktur" (62), "Zarar izale olunur" (63), "Bir zarar kendi misliyle izale olunamaz" (64).

Araştırma konumuz açısından bu maddelere bakıldığında çevrenin temiz tutulmasında kamunun yararı olduğu gibi, kirletilmesinde de kişiye ve topluma ve eşyalara zarar vardır. Yukarıda zikredilen genel prensibe göre bu zarar giderilecektir. Giderilecekten maksat, zarar veren şeyin önlenmesi ve zararın tazmin ettirilmesidir. Eğer zarar veren tek başına zararı giderebilecek ise kendisine, yok eğer kendisinin zararı gidermesi mümkün değilse devletin gidermesi gerekecektir. Bir misal vermek gerekirse, başkasının tarlasına pis bir suyu akıtan kimse bundan men' edilir ve karşı tarafa bir zarar vermişse, zarar kendisine tazmin ettirilir. Buna mukabil bir kişinin fiili sonucunda bir mahalle yanmışsa, veya su basmış ise, zararı devlet giderecektir.

Yine bir şey, topluma zarar veriyor ve o zararın giderilmesi için bir kişiye zarar verilmesi gerekiyor olsa bile, toplumun zararı def' edilecektir. Bu husus, Mecelle'nin genel prensipleri arasında şu şekilde yer almaktadır. "Zarar-ı âmını def' için zarar-ı has ihtiyar olunur" (65), "Zarar-ı eşed zarar-ı ehaf ile izale olunur" (66). Mesela bir mahallenin çöplerinin şehir dışına götürülmesi için bir yerde toplanması gerekiyor ve toplanan yerin yakınında olanlar da bundan rahatsız oluyorsa ve başka bir şekilde bu meselenin çözülmesi de mümkün değilse, iki şekilde hareket etmek gerekecektir. Ya söz konusu mahalle sakinleri başka bir yere nakledilecek ya da bu zarara katlanmak zorunda kalacaklardır.

(60) Ergin, N. Osman: Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı, İstanbul 1936, s. 3 vd.; Tümerkant, S.: Türkiye'de Belediyeler, İstanbul 1946, s. 26 vd.

(61) Onar, S. Sami: İslâm ve Osmanlı İmparatorluğunda İslâm Hukukunun Bir Kısmının Kodification'u Mecelle, İHFM, C. XX, S. 1 - 4, s. 61 vd.

(62) Mecelle, m. 19.

(63) Mecelle, m. 20.

(64) Mecelle, m. 25.

(65) Mecelle, m. 26.

(66) Mecelle, m. 27.

Sonuç

Çevre hukuku içinde yaşadığımız yüzyılın başlarından itibaren dünya gündemine gelmeye başlamıştır. Bu nedenle 1400 sene evvel vaz' edilen hükümler arasında modern anlamda çevre ile ilgili düzenlemelerin bulunması düşünülemez. Bununla birlikte genel hükümler ve İslâm'ın temizliğe verdiği önem açısından meseleye yaklaşıldığında kaydadeğer hususlara rastlamak mümkündür. Eski hukukumuzun birinci kaynağı olan Kur'an'da doğrudan olmasa bile dolaylı olarak çevreyi ilgilendiren hükümler bulunmaktadır. Yine ikinci kaynağı olan sünnet'te de çevre hukuku ile ilgili çok sayıda hüküm bulmak mümkündür. Gerek bu iki kaynaktan gerekse diğer kaynaklardan yararlanılarak ilmi eser şeklinde hazırlanan fıkıh kitaplarındaki taharet kısmının çoğunluğu çevre hukuku ile yakından ilgilidir. Ayrıca eski hukukumuzda hakim genel prensipler nazara alındığında çevre ile ilgili ihmal edilemeyecek kadar çok kaynakla karşı karşıya gelinmektedir. Buna ilaveten eski hukukumuzda temizliğin hem maddi hem de manevi temizlik şeklinde anlaşıldığını da burada belirtmek gerekir. Eski hukukumuzda çevrenin sağlık hakkı içinde dolayısıyla da kamu hukukunda yer aldığı söylenebilir. Bununla birlikte sadece devlete değil vatandaşlara da önemli ölçüde mükellefiyetler getirilmiştir. Her şeyden önce ibadet için temiz bir çevreye ihtiyaç vardır.

Eski hukukumuzda çevre meselesi sadece teoride kalmamış önemli sayılabilecek ölçüde pratiğe dökülmüştür. Hz. Peygamber'in ağaç dikmeyi tavsiye etmesi ve kesmeyi yasaklaması, durgun suların pisletilmemesini emretmesi bunun en güzel misalidir. Ayrıca çevre, insana verilen emanetlerdendir. Ancak buradaki emanet hukuki anlamda olmayıp dini anlamdadır. Emanet veren yaratıcı veya günümüzdeki yaklaşım ile gelecek nesillerdir. Herkes kendini düşündüğü kadar başkasını da düşünmek zorundadır. Bununla birlikte kişiler, çevrede tasarruf edebilir, ondan diledikleri şekilde yararlanabilirler. Ancak kişiler bu haklarını kötüye kullanamaz başka bir ifade ile çevreye zarar veremezler. Zarar verenler bunu tazmin etmek zorundadırlar. Güçleri yetmezse devlet bu zararı öder. Kamunun yararı kişilerin yararından üstün tutulmuştur. Zararın giderilmesi için başka birisine mutlak surette zarar verilmesi gerekiyorsa en az zarar veren yol tercih edilmelidir.

Bu genel prensipler, Osmanlı devletince de benimsenip uygulanmıştır. Çevrenin temiz tutulması için yerleşim alanlarında görevliler bulundurulmuş, vakıflar kurulmuş, su izale hatlarına ve kuyularına yakın çöplük ve bina yapımı yasaklanmıştır. Sel suları ile pis-

lenen haliç'in temizlenmesi için bu birikintileri sanayide kullanan imalatçılar vergiden muaf tutulmuştur.

Sonuç olarak, günümüz çevre hukukunun gelişmesi için geçmişten alınacak önemli dersler vardır. Bunları şu şekilde özetlemek mümkündür: Öncelikle çevrenin önemi anlatılmalı, insanlığın bu leviathan ile yaşamasının mümkün olmadığı hususu zihinlere yerleştirilmelidir. Bunun için ilkokuldan üniversiteye, televizyondan gazetelere kadar her yerde ve herkese görev düşmektedir. İkinci olarak temizlik, ağaçlandırma ve yeşili sevib koruma, düzenli şehirleşme ve altyapıya gerekli önem verilmelidir. Üçüncü olarak mükafatlandırma, çevre ile ilgili çalışmalar yapanları, atıkları her ne şekilde olursa olsun değerlendirenleri vergiden muaf tutma gibi yöntemlerle insanlar ve kuruluşlar teşvik edilmelidir. Son olarak ise, çevre ile ilgili düzenlemelere uymayanlara etkili bir ceza sistemi uygulanmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA

- 1 — Acluni : Keşfül-Hafa, C. I, Beyrut 1351.
- 2 — Ahmed İbn-i Hanbel : Müsned, C. V, Kahire 1950.
- 3 — Akdağ, Mustafa : Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi, 1243 - 1453, C. I, Ankara 1961.
- 4 — Akgündüz, Ahmet : Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri, C. II, İstanbul 1990.
- ★ İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyesi, Diyarbakır 1986.
- ★ İslâm'da İnsan Hakları Beyannamesi, İstanbul 1991.
- ★ Belgeler Gerçekleri Konuşuyor, C. III, İzmir 1991.
- 5 — Akın, İlhan : Kamu Hukuku, İstanbul 1987.
- 6 — Ali Haydar, Hocaeminefendizade : Dürer'ül-Hükkam Şerh-u Mecellet'il-Ahkam, C. I, İstanbul 1330.
- 7 — Ali Kemal : Ticaret-i Bahriyeyi Tevhide Doğru Bir Hata, DFHFM, S. XI, 1338.
- 8 — Armağan, Servet : İslâm Çevre Hukukunun Genel Esasları, İnsan ve Çevre, İstanbul 1992.
- 9 — Arsal S. Maksudi : Hukuk Tarihi Dersleri, İstanbul 1941.
- 10 — Barkan, Ö. Lütfi : Osmanlı İmparatorluğunda Teşkilat ve Müesseselerin Şer'iliği Meselesi, İHFM, C. XI, S. 34.
- ★ Kanunnâme, İslâm Ansiklopedisi.

- 11 — Bilmen, Ömer Nasuhi : Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiye Kamusu, C. I, İstanbul 1985.
- ★ Büyük İslâm İlmihali, İstanbul 1991.
- 12 — Buhari, Ebu Abdullah : El-Edebü'l-Müfred, aKhire 1379.
- 13 — Canan, İbrahim : İslâm'da Çevre Sağlığı, İstanbul 1986.
- 14 — Cin, Halil : Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması, 3. Baskı, Konya 1992.
- 15 — Cin, Halil / Akgündüz, Ahmet : Türk - İslâm Hukuk Tarihi, C. I, İstanbul 1990.
- 16 — Çağıl O. Münir : Hukuk Tarihinin Kıymet ve Ehemmiyetine Dair Bazı Düşünceler, İHFM, 1952, C. XVIII, S. 3-4'üncü nüshadan ayrı basım.
- 17 — Çantay, Hasan Basri : Kur'an-ı Hakim ve Meal-i Kerim, C. I - III, İstanbul 1981.
- 18 — Ebu Davud : Sünen-i Ebu Davud, Mısır 1371.
- 19 — Ebussuud Etendi : (Derl. Veli B. Yusuf) Mecmeal-Feteva, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrimah Sultan, No. Vrk. 625.
- 20 — Elmalı, H. Yazır : Kur'an Dili, C. VI, İstanbul T.siz.
- 21 — Ergin, N. Osman : Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı, İstanbul 1936.
- 22 — Erk, H. Basri : Meşhur Tür kHukukçuları, C. II, İstanbul 1954.
- 23 — Ersoy, M. Akif : Safahat, İstanbul 1987.
- 24 — Evliya Çelebi : Seyehatname, C. III, İstanbul 1992.
- 25 — İbn-i Haldun, Mukaddime, C. II, Ankara 1970.
- 26 — İbn-i Kayyim El Cevzi : Tıbb-ı Nebevi, Beyrut 1976.
- 27 — İbni Mace : (Ter. Haydar Hatiboğlu), Sünen-i İbn-i Mace, C. I, İstanbul 1992.
- 28 — İnalçık, Halil : Osmanlı Hukukuna Giriş, Örfi - Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları, SBFD, C. XIII, 1958, S. 2'den ayrı basım.
- 29 — Karaman, Hayreddin : Anahatlarıyla İslâm Hukuku, C. I, İstanbul 1984.
- 30 — Kor, Nevzat / Öztürk, İzzet / Borat, Mehmet : Çevre Kirlenmesinin Tarihi Gelişimi, İnsan Çevre, İstanbul 1992.
- 31 — Köprülü, Fuat : Fıkıh, İslâm Ansiklopedisi.
- 32 — Kramers, J. H. : Sü-Başı, İslâm Ansiklopedisi.

- 33 — Levy, R. : Muhtesib, İslâm Ansiklopedisi.
- 34 — Mahmut Esat : Tarih-i İlm-i Hukuk, İstanbul 1915
- 35 — Maksudoğlu, Mehmet : İslâm ve Çevre, İnsan ve Çevre, İstanbul 1992.
- 36 — Mardin, Ebulûlâ : Fetva, İslâm Ansiklopedisi.
- 37 — Mustafa Sıbai : (Terc. Kamil Tunç), İslâm Hukukunda Sünnet, İstanbul 1989.
- 38 — Müslim, B. Haccac K. : Sahih-i Müslim, İstanbul 1329.
- 39 — Okandan, R. aGlip : Umumi Hukuk Tarihi Dersleri, İstanbul 1951.
- 40 — Onar, S. Sami : İslâm ve Osmanlı İmparatorluğunda İslâm Hukukunun Bir Hısmının Kodification'ü Mecelle, İHFM, C. XX, S. 1-4.
- 41 — Ölçer, Y. Sami : Çevre ve Orman, Selçuk Üniversitesi Çevre, Eylül 1993.
- 42 — Özönder, Hasan : Çevrecilik Açısından Süleymaniye Vakfiyesi, Selçuk Üniversitesi, Çevre, Eylül 1993.
- 43 — Pakalın, M. Zeki : Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. III, İstanbul 1971.
- 44 — Rudolf ve Jhering : (Çev. R. Yeğenil) Hukuk Uğrunda Savaş, İstanbul 1935.
- 45 — Sindi : Haşiyе İbn-i Mâce, C. I, İstanbul 1990.
- 46 — Temel, A. Rıza : İslâma Göre İnsan Çevre İlişkisi, İnsan ve Çevre, İstanbul 1992.
- 47 — Tümerkant, S. : Türkiye'de Belediyeler, İstanbul 1946.
- 48 — Türk Hukuk Lügati, Türk Hukuk Kurumu Yayını, Ankara 1991.
- 49 — Uzunçarşılı, İ. Hakki : Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı Ankara 1988.
- 50 — Üçok, Coşkun / Mumcu, Ahmet : Türk Hukuk Tarihi, Ankara 1991.
- 51 — Velidedeoğlu, H. Veldet : Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat, Tanzimat'ın yüzüncü yıldönümü münasebetiyle neşredilmiş kitaptan alınmış ayrı baskı, İstanbul 1940.
- 52 — Zambuar, E. V. : Hisbe, İslâm Ansiklopedisi.
- 53 — Zeydan, Abdülkerim : El-Medhal Li Dirasetiş-Şeriat'il-İslâmiyye, Amman 1411.